

theosofen maakten deel uit van de ethische richting, die verder bestond uit een zeer heterogene groep Nederlanders: zij hadden gemeen dat zij stonden voor de 'opheffing van den inlander'. Zij toonden belangstelling voor het inheemse cultuurgoeed en wilden de Javanen in materiële en immateriële zin vooruit helpen. Het was voor Javanen uit hogere kringen aantrekkelijk om aansluiting te zoeken bij deze Nederlanders, die hen, in tegenstelling tot vele andere Nederlanden, serieus namen. De theosofen hadden bovendien ten opzichte van andere ethici als voordeel dat hun religieuze ideeën nauw aansloten bij die van de Javanen: in beider bovenna-tuurlijke wereld speelden hindoeïstische concepten een belangrijke rol. Geld was soms een andere, meer basale, grond voor aansluiting. Theosofen, evenals andere ethici, financierden inheemse organisaties en namen jonge inheemse studenten onder hun hoede, vaak ook in financiële zin. Veel ontwikkelde Javanen verlieten de vereniging na, of soms al tijdens, hun studie. Verder waren rond 1920, toen de polarisatie zich inzette, veel ontwikkelde Javanen tegelijkertijd lid van verschillende verenigingen die soms tegenstrijdige standpunten innamen. Kortom, een lid van de Theosofische Vereniging zal nogal eens niet van de ideologie van de theosofie overtuigd zijn geweest en om een andere reden lid zijn geworden. De Tollenaere staat niet bij deze mogelijkheid stil. Toch heeft deze constatering belangrijke consequenties voor een analyse van de invloed van de theosofie op het politieke leven. Waar De Tollenaere een ontwikkelde Javaan opvoert als theosoof (omdat hij lid was of was geweest), is het zeer wel mogelijk dat deze persoon niet als theosoof sprak, maar als ontwikkelde Javaan die ook lid was (geweest) van de Theosofische Vereniging. Zo voert het te ver om te concluderen dat Sukarno 'theosofisch opgevoed' werd (403); vele religieuze, filosofische en politieke ideeën speelden immers in zijn jeugd een rol. En de Javaanse nationalist R. M. Soetatmo Soerikoesoemo sprak eerder als Javaans nationalist dan als theosoof. De Tollenaere heeft bij de uitgebreide bespreking van diens denkbeelden te weinig oog voor de context waarin Soerikoesoemo sprak. Deze streefde naar een herleving van de grote Javaanse koninkrijken van de prekoloniale tijd. Dit verleden had bij de Javanen van de vroege twintigste eeuw mythische proporties. Volgens de mythe werd Java bestuurd door strenge maar rechtvaardige priester-koningen. Dit is de basis van de anti-egalitaire traditie van deze Javanen, niet de invloed van theosofen, zoals De Tollenaere suggereert (316). De Tollenaeres studie is een welkome bijdrage over middengroeperingen in de koloniale samenleving, die, in ieder geval in de Nederlands-Indische historiografie, tot heden vaak onderbelicht blijven. Zijn studie zou echter aan waarde gewonnen hebben, indien hij de theosofen meer geplaast had in de vaak complexe context van de koloniale samenlevingen waarin zij leefden.

Hans van Miert

J. Dane, *'De vrucht van Bijbelsche opvoeding'. Populaire leescultuur en opvoeding inprotestants-christelijke gezinnen, circa 1880-1940* (Dissertatie Groningen 1996; Hilversum: Verloren, 1996, 255 blz., ISBN 90 6550 539 3).

Deze Groningse historisch-pedagogische dissertatie probeert een beeld te schetsen van protestants-christelijke gezinnen en opvoeding op basis van onderzoek naar de aldaar populaire boeken en tijdschriften. Het resultaat is een leesbare schets van een zuil met lijntjes naar de wereld daarbuiten en van een sterk homogene leescultuur.

Eigenlijk is dit proefschrift een (tamelijk willekeurige) verzameling van enkele losse studies die deels al eerder verschenen zijn. Na een inleidend hoofdstuk, waarin een uiterst beknopte bespreking van enkele publicaties over de geschiedenis van respectievelijk lezen en opvoe-

den, behandelt Dane eerst de plaats van de bijbel in het protestants-christelijke gezin en bemoeienissen om het bijbellezen te bevorderen. Besproken worden kinderbijbels, bijbelcommentaren, pedagogische adviezen aangaande het juiste bijbelgebruik, het Nederlands Bijbelgenootschap.

De tweede studie heeft betrekking op toelaatbaarheidsoordelen over lectuur. Dane merkt op dat de protestantse cultuur geen officiële index van verboden literatuur heeft gekend, maar dat het idee leefde dat de gelovigen zelf goed en kwaad moesten kunnen onderscheiden. In de praktijk werd door leidslieden evenwel duidelijk uitgesproken wat ongewenst leesvoer was. Dane ziet hierin een verkapt soort censuur, en dat was het in zekere zin natuurlijk ook. Alleen ontgaat hem daarbij enigszins het toch waarlijk niet subtiële onderscheid tussen volwassenen en kinderen. Het krachtig ontraden van bepaalde lectuur was namelijk voornamelijk bedoeld als waarschuwing aan ouders om opvoedingen daartegen te beschermen. Het is niet zozeer, zoals Dane lijkt te menen, dat zedelijk volgroeiden zelf voldoende onderscheidingsvermogen toegedicht werd om een soort zelfcensuur toe te passen door zich van dubieuze lectuur te onthouden, maar veeleer dat adequaat opgevoede volwassenen in staat geacht werden bij het lezen goed en kwaad te kunnen onderscheiden, waartoe kinderen nu eenmaal onmachtig zijn. De zelfs op de achterflap geafficheerde verbazing van Dane dat de protestants-christelijke zuil toch meer openstond voor vreemde producten dan met name Menno ter Braak meende (is dat journalistieke beeld van de verzuiling sinds de jaren dertig dan niet reeds lang bijgesteld?), hangt onder meer met dit onvoldoende onderscheiden tussen opvoeding en opgevoede samen. In de door Dane overigens vaardig beschreven discussies over gewenste en ongewenste geschriften komt tevens een spanning aan het licht tussen goede lectuur in zedelijke en religieuze zin enerzijds en in esthetische zin anderzijds. De klachten van protestantse voormannen dat verantwoorde literatuur uit eigen kamp overwegend minder mooi, spannend en populair is dan die van buiten, waren niet van de lucht.

Het derde onderwerp is de zondagsschoolbeweging. Evenals elders in zijn studie doet Dane veel moeite om aannemelijk te maken dat er niet zoveel diversiteit bestond binnen de protestantse wereld. De verschillen tussen de neo-calvinistische zondagsschoolvereniging Jachin en haar grotere zus, de minder duidelijk belijnde, maar toch overwegend calvinistische Nederlandse Zondagsschoolvereniging zijn weinig opmerkelijk volgens Dane. Interessant is zijn vaststelling dat bij Jachin theorie en praktijk niet spoorden: zondagsscholen waren volgens het boekje een evangelisatiemiddel voor buitenkerkelijken, maar in feite behoorde de meerderheid van de leerlingen van de nieuw-gereformeerde zondagsscholen tot de gereformeerde kerken. De auteur is op zijn best wanneer hij boekjes of magazines van toen bespreekt. In het hoofdstuk over de zondagsscholen staan zeer onderhoudende stukken over de zondagsschoolkerstcadeautjes (en de beoordeling van de jaarlijkse stroom van dit soort godsdienstige massallectuur door Jachin en anderen) en over de voortbrengselen van de Oranjepaparazzi van die tijd. Hoewel zulks uit de inhoudsopgave niet valt op te maken, bevat dit hoofdstuk ook een zelfstandige (en geslaagde) bespreking van werk en betekenis van de onbetwiste meester van het protestants-christelijke kinderboek, W. G. van de Hulst.

Helemaal op dreef is Dane in het laatste hoofdstuk over het weekblad *De Spiegel*. Ook hier blijft weer zijn talent om beknopt, maar toch zeer beeldend en zonder veel commentaar of beven veroordeling verhaaltjes weer te geven en daarmee een bepaalde mentaliteit te schetsen. Gelukkig bood ook *De Spiegel* Dane volop gelegenheid om weer over het koninklijk huis uit te pakken.

Het boek leest heel lekker weg. De stijl is ongekunsteld (haast een beetje onpersoonlijk) en zeer verzorgd. Het werk is voorbeeldig geïllustreerd. Slordigheden ontbreken nagenoeg. Een voortreffelijke Nederlandse samenvatting staat aan het eind. Het notenapparaat is adequaat en

informatief (en gelukkig onder aan de bladzijden afgedrukt). En toch wist ondergetekende lezer/recensent niet precies wat hij nou wijzer was geworden, toen hij het boek (opmerkelijk snel) uit had. Het is aardig, maar oppervlakkig, zou mijn eindoordeel zijn.

Mijn voornaamste bezwaar is, dat de auteur zijn hoofdstelling niet heeft weten waar te maken, namelijk dat de protestantse (lees)cultuur overwegend homogeen was. Feitelijk gaat Dane daarmee terug achter inzichten uit de bestaande wetenschappelijke literatuur. Ik verwachtte dat de auteur geprofiteerd zou hebben van de beschikbare kerkhistorische en historisch-pedagogische onderzoeksresultaten, maar dat doet hij onthutsend weinig. Regelmatig komen we de termen 'hervormd' en 'gereformeerd' tegen, maar veel inhoud krijgen die niet. Beide stromen lijken heel erg op elkaar, zo wordt de lezer voortdurend voorgehouden; maar wat voor stroom zou met name het disparate begrip 'hervormd' dan wel omvatten? Nog minder mededeelzaam is Dane over andere onderscheidende concepten in zijn onderzoeksverslag: 'evangelisch', 'Réveil', 'piëtistisch', 'bijbelse sfeer'. Door te benadrukken dat Jachin en de Nederlandse Zondagsschoolvereniging veelal dezelfde zondagsschoolboekjes toelaatbaar achtten en dat *De Spiegel* zowel hervormde als gereformeerde abonnees en foto's kende, wil Dane de lezer overtuigen dat het in protestants Nederland toch vooral een *toute-même* was. Maar is dat kerkhistorische onderscheid tussen hervormd en gereformeerd wel adequaat om naar de opvoedingsgeschiedenis te kijken? En, afgezien daarvan, hoe zit het met de protestanten die *De Spiegel* niet in huis wilden (of konden) hebben of die de zondagsschool een dubieuze instelling achtten? En hebben de oprichters van Jachin zich dan zozeer verkeken op hun eigen motieven, dat ze niet inzagen dat ze zich van de Nederlandse Zondagsschoolvereniging afscheidden om slechts een kopie met een iets andere denominatiekleur te stichten? Dat Van de Hulst voor veel protestanten een verademing en een kinderliteratuur-geweldenaar was, wil toch nog niet zeggen dat ze allen zijn boekjes op dezelfde manier beleefden en waardeerden? En hoe zit het met die groepen die niks van kinderbijbels of van Van de Hulst' zoetelijke babbilverhaaltjes moesten hebben? Een aantal van de ontwikkelingen die Dane meent te hebben aangetoond in de door hem onderzochte (en overigens nergens verantwoorde) periode, zijn mijns inziens niet zozeer fasen, maar naast elkaar bestaande subculturen binnen de protestantse zuil. Ik denk dat Dane een nog veel beter boek had geschreven, indien hij zich wat meer tijd had gegund.

Johan Sturm

J. Th. Lindblad, ed., *Historical foundations of a national economy in Indonesia, 1890s-1990s. Proceedings of the colloquium, Amsterdam, 20-22 September 1994* (Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen, Verhandelingen, Afd. Letterkunde, Nieuwe reeks, CLXVII; Amsterdam: Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen, North-Holland, 1996, viii + 427 blz., ISBN 0 444 85807 5).

Gaat het goed met de economische geschiedenis van Indonesië? In kwantitatieve termen in ieder geval wel. Tussen 1983 en 1994 zijn er vijf internationale conferenties aan dit onderwerp gewijd (Canberra 1983, Groningen 1984, Jakarta 1991, Canberra 1992, Amsterdam 1994). Van vier conferenties zijn de resultaten in boekvorm gepubliceerd, waarvan de besproken bundel opstellen de laatste is. De eerste drie bundels bevatten respectievelijk vijftien, elfen veertien bijdragen, de laatste bundel telt er maar liefst drieëntwintig.

Van deze drieëntwintig opstellen zijn er elf die niet over een specifieke regio binnen Indonesië gaan. Van de overige, wel regio-gerichte artikelen hebben er zeven betrekking op Sumatra en slechts drie op Java. In de eerste bundel lag die verhouding nog andersom: tegenover vijf